

Світ перед війною

Українська лавреатка Нобелівської премії миру Олександра Матвійчук зробила серйозне застереження: «1938 рік повторюється сьогодні – світ опинився на межі руйнівної війни»¹. Маємо такі складники: російське вторгнення в Україну, напруженість у Тайванській протоці, політичний розкол США, охоплений полум'ям Близький Схід, зростання популізму в Латинській Америці, сповзання Африканського континенту з мапи глобального занепокоєння в стан кризи, військових хунт і регіональних воєн.

Ці події передвіщають можливе повернення до кривавих різанин ХХ століття, найжорстокіших в історії людства. Понад 230 мільйонів людей були вбиті чи «приречені на смерть через прийняті рішення» за часів, що отримали назву «звірячого століття»². Ми ризикуємо отримати таку саму бійню сьогодні за браком рішучого лідерства. Потрібне керівництво, яке шукає шляхів взяти на себе політичну агентність замість того, щоби поглиблювати почуття жертви.

Протягом Другої світової війни бойові дії досягли нечуваних раніше масштабів, коли в дедалі жорстокішому змаганні були переписані правила ведення війни, що потягло за собою масове винищення, величезні жертви серед цивільного населення і систематичні злочини проти людства. Масова мобілізація, індустріалізація і тотальна війна віддзеркалили тісне поєднання ідеології, воєнних дій і почуття національної стійкості. Рівновага в кількості жертв переважила в бік цивільних – від співвідношення загиблих цивільних і військових 1:1 під час війни 1914–1918 рр. до 2:1 під час війни 1939–1945 рр. та збройних конфліктів у Кореї та В'єтнамі. Економіка і суспільство в цілому стали частиною широкого поля битви, суспільство опинилося під прицілом з повітря через стратегічні бомбардування, потерпало від економічної блокади, використання голоду як зброї, психологічного залякування. Визначальним чин-

ником виявилася стійкість цивільного населення, яке не тільки витримало, а й відіграло активну роль у веденні тотальних воєнних дій. У 1970 році Маршалл Маклуен³ написав: «Третя світова війна буде партизанською інформаційною війною, без поділу на військових та цивільних»⁴.

Хоч сьогодні й нагадає 1938 рік, майбутнє ще не визначене. Воно залежатиме від того, як будуть реагувати громадяни, чи зможуть їхні уряди відновити обороноздатність, а отже, політику стримування, чи готові вони діяти сміливо й рішуче, коли порушуються норми і закони міжнародної поведінки.

Деякі соціальні та економічні зміни роблять відповідь непевною. На відміну від 1930-х років, коли пам'ять про жахи війни ще була свіжою, прискорення темпів індустріалізації та переозброєння за нашого часу, принаймні в більшості країн Заходу, зробили війну чимось віддаленим, боротьбою, яку ведуть інші, шляхом застосування професійних армій у далеких країнах, що викликає тривогу в громадській свідомості лише тоді, коли особливо жахливі епізоди боїв просочуються крізь медійний фільтр. Зникає останнє покоління, яке воювало у світовій війні: наймолодшим солдатам Другої світової виповнилося в 2024 році дев'яносто сім. А з цим поколінням втрачається пильність, породжена безпосереднім знанням того, чим є реальна війна. Легко й доволі зручно відсунути війну як проблему когось іншого, приховати її похмуру реальність у дебатах про безликі ланцюжки створення вартості, технології, теорії інклюзії та виключення, плутанину з аббревіатурами, комерційні інтереси, ідеологічні відмінності та географію. До того ж звичним явищем є те, що війну, її причини й проблеми включають у топові теми дискусій на Заході, до яких входять зміни клімату, права ЛГБТ+, права на соціальне забезпечення, що демонструє самореферентність поряд із запереченням і користюльством.

Однак існуючий стан речей не може бути справою когось іншого. Вирішальний вибір з питань оборони, міжнародної політики, національної стійкості й пріоритетів у видатках стосується кожного, від обраних лідерів до громадського загалу, і може визначити, чим буде майбутнє – війною чи миром. Зрештою, ми не просто глядачі драми, яка розігрується. Крім того, попри можливу схильність сприймати все як нове і безпрецедентне, радикальні зміни внаслідок конфлікту – таке ж давнє явище, як і сама війна.

з корупцією та звало нанівець будь-які зусилля поліпшити державне управління. Необхідно бачити світ таким, яким він є, а не таким, яким хотілося б, щоб він був, а тому «не нашкодь» має бути одним із головних принципів дії. Та саме ним часто нехтують. У президентському палаці Арг в Афганістані ключові постаті завжди були у виграші, а їхня жадоба лише зростала, в той час як система обвалювалася. Звичайно, фінансові потоки надходили не тільки від Заходу, а й від можливих союзників на Близькому Сході та від постійного кола супротивників. Без реформування цієї політичної економіки взаємовідносини між своїми й чужими завжди мали форму транзакцій. Зовнішні гравці також мали власні інтереси, від виробників зброї до компаній з надання допомоги.

Дипломатія стає дедалі безсилішою і більш розділеною перед лицем глобальної кризи, її інститути більше не виконують свого призначення. Постійне вживання в мові Заходу виразів на кшталт «ми засуджуємо» і незмінне висловлення «занепокоєння» конфліктами⁶ свідчить про те, що ця спільнота виснажилась і втратила будь-які ідеї. Вони не тікають у світ порожніх і банальних заяв тому, що інші розв'язують ці конфлікти за браком посередництва Заходу. Навпаки.

Поки світ зосередив увагу на Україні та Близькому Сході, насильство на державному рівні відбувається скрізь. Лише на Африканському розі людські втрати від конфліктів перевищили мільйон починаючи з 2020 року. Близько 150 000 військових загинули під час дворічної війни в регіоні Тиграї від 2020 року поряд з принаймні 600 000 цивільних⁷. Відтоді інші тамтешні конфлікти, від регіонів Амхара та Оромія в Ефіопії до Судану і Південного Судану, примножили сумний підсумок. У Судані до загиблих унаслідок бойових зіткнень між воєнізованою організацією «Сили швидкого реагування» та збройними силами Судану додалися 6,5 млн внутрішньо переміщених осіб і понад два мільйони біженців, які виїхали за кордон. Бойові зіткнення між різними фракціями в Південному Судані вартували 400 000 людських життів між 2012 і 2018 роками, після завершення війни за незалежність Південного Судану, в якій загинуло 1,9 млн людей. Невідомо, скільки ще там було вбито, але їхня кількість вочевидь сягає сотень тисяч. До цих втрат слід додати сплески насильства в Сомаліленді та Сомалі серед інших заворушень, які забрали життя понад 70 000 у цьому столітті.

Якщо до цього приплюсувати жертви в регіонах Оромія (між 200 000 і 300 000) і Амхара, то кількість загиблих у цьому регіоні від 2020 року перевищить, безперечно, один, а то й півтора мільйона. У цій частині світу геноцид здійснюється щодня, але, як не дивно, це не викликає обурення.

До проблем можна віднести не брак грошей, а, скоріше, їх надмірну кількість. Скажімо, між 2007 і 2020 роками США витратили, як мінімум, 2,5 млрд доларів на антитерористичні операції в Сомалі, не враховуючи видатки на оборону та розвідку⁸. Офіційна допомога з розвитку (ОДР) для Сомалі становила трохи менш ніж два мільярди доларів США щорічно протягом останніх десяти років, створивши дуже високу частку допомоги у ВВП, близько чверті, що сприяє радше залежності, ніж розвитку. Розглядаючи результати допомоги у відносно стабільній і демократичній Республіці Сомаліленд (близько 20 млн доларів США на рік), можна сказати, що замалий обсяг допомоги не обов'язково є проблемою. Справді, наслідки провалу міжнародної місії в Афганістані, куди тільки США вклали 2,3 трлн доларів – у тисячу разів більше, ніж у Сомалі, – підтверджує цей висновок. Більше – не обов'язково краще.

Традиційні невдачі перетворити війну на мир шляхом посередництва і перемовин і те, в який спосіб суперечки тяжіють до перетворення на повномасштабні конфлікти, дозволяють припустити, що проблема полягає в іншому. В світі миротворчих зусиль, який дедалі більше нагадує 1930-ті, коли провідна міжнародна організація (Ліга Націй) зазнала краху після вторгнення Італії в Абіссинію⁹, це не викликає здивування. Світовий порядок після Другої світової війни, звичайно, вже не той, що був раніше.

Ця невдача демонструє і включає в себе нездатність ефективно керувати зовнішніми ризиками. Холодна війна створила сприятливі умови для африканських диктаторів, від Менгісту в Ефіопії до Мобуту в Заїрі¹⁰. Сьогодні у світі, далекому від простоти короткої ери однієї наддержави 1990-х, коли зростає роль Росії, Об'єднаних Еміратів, Катару, Туреччини, Ірану, Китаю, а також інших країн, перед африканськими лідерами, які прагнуть уникнути міжнародного тиску, відкриваються різні можливості.

Одне незмінно: від того, як завершиться війна, залежить, коли настане мир, якої форми він набере і наскільки буде тривалим. Різні рівні аналізу – від генерального стратегічного і військово-стратегічного до оперативного і тактичного – мають пов'язати політику зі стратегією, політичну кампанію з веденням бою. Подеколи їх називають рівнями війни, які ми докладніше розглянемо далі в цій книжці, але їх застосовують так само і для збереження чи досягнення миру, переходу від війни до миру – важлива частина стратегії, відома як «припинення війни», яка, на жаль, виявилася неефективною в практиці Заходу.

Лідерство має велике значення не тільки для належної підготовки до війни, а й для досягнення миру. Аби конфлікти завершувалися миром, зазвичай потрібен однаковий тиск на воюючі сторони ззовні, щоб примусити їх сісти за стіл переговорів. Вони повинні також побачити, що більше виграють від завершення, ніж продовження воєнних дій, їм потрібна чітка методика досягнення миру, відчуття часу і лідерства. Останній компонент важливий, але важкодосяжний, зокрема в нескінченних війнах на Близькому Сході. Політичний план виступає імперативом, якщо тільки війна не готує ґрунт для наступного кола воєнних дій, про що свідчить досвід ізраїльсько-палестинських воєн і не тільки. Потрібні два партнери, готові до співробітництва – на Близькому Сході, між Україною і Росією, на Африканському розі.

Якщо мирний процес є лише засобом дати достатньо часу на відновлення між спалахами конфлікту, можливістю одній чи іншій стороні вийти з конфлікту, юридичними чи дипломатичними хитрощами, або коли одна чи інша сторона залишається більш зацікавленою у війні, ніж у мирі, то війна вочевидь продовжиться. Щойно мирний процес завершено, в дію вступають інші стратегічні аспекти, включно з економічними та судовими компенсаціями, а також гарантіями проти відновлення конфлікту.

Іншою проблемою є дотримання угод. За словами Пола Коллієра¹¹, близько половини країн, які завершили громадянську війну, невдовзі знову повернулися до протистояння¹². У період між 1945 і 2000 роками було здійснено понад 5000 спроб врегулювання конфліктів шляхом посередництва, завдяки яким досягнуто мирних угод в 45,5% міждержавних і майже в 44,3% подібних внутрішньодержавних конфліктах. Проте лише

в одному випадку з чотирьох міждержавних суперечок мир протримався понад вісім тижнів, так само як лише в 17,2% внутрішньодержавних конфліктів¹³. Необхідно знайти шляхи зменшення цього ризику, зокрема в Африці, зважаючи на переважання цього континенту в конфліктах: з-поміж тридцяти трьох конфліктів у світі в 2022 році половина припала на Африку¹⁴, п'ять відбувалися на Близькому Сході, два в Європі й лише один на Американському континенті. Перевертаючи вислів Карла фон Клаузевіца про примат політики у війні, мир може бути використаний хибно і розглядатися його сторонами як продовження війни іншими засобами. Необхідний контроль над ірраціональною ейфорією, про що свідчать мирні процеси, в яких завчасний оптимізм призвів до провалу, як на півдні Африки та і в окремих регіонах Латинської Америки.

Розподіл праці – і рівновага концентрації – між внутрішніми та зовнішніми гравцями в забезпеченні стабільності викликає тривалі дискусії серед практиків, про що кожен з авторів докладно писав у попередніх книжках. Питання полягає в тому, який важіль, крім морального впливу, можуть використати зовнішні сторони. Ці сторони – як недержавні, так і міжнародні – можуть чинити тиск і підтримувати мирні зусилля, мобілізуючи громади й підвищуючи рівень розуміння. Крім того, вони можуть сприяти досягненню довіри та консенсусу, виступаючи як нейтральні арбітри в складних і чутливих питаннях, вибудовуючи альтернативи насильству. Хоч зазвичай увагу зосереджують на високих дипломатичних кроках для завершення конфлікту, визначальну роль у створенні умов для миру відіграють місцеві гравці. Коли до Сталіна звернулися з пропозицією, що Папа Римський може високо оцінити припинення переслідування католиків у Росії, він узяв це на глузи: «Папа Римський? А скільки в нього дивізій?» Неповага Сталіна до моральних авторитетів не знала меж, але аж ніяк не була винятком.

У своїй праці про Тридцятилітню війну, написаній 1805 року, Клаузевіц піддав критиці тих науковців, які розглядали війну тільки з почуттям жаху і вищості, як безформну, брутальну боротьбу, про яку дехто волів би за краще взагалі не знати¹⁵. Ключова роль мотивів – інтересів і цінностей – історично була виражена в теорії справедливої війни, що включала *jus ad bellum* («право на [те, щоби вести] війну») і *jus in bello* («правова відповідність/правильність [у способах ведення] війни»).

Існує кілька критеріїв справедливої війни: оголошення її законним государем, справедлива і виправдана причина, добрі наміри в намаганні підтримати добро й обмежити зло, реальний шанс на успіх, війна як останній засіб, цілі відповідають засобам. Співмірність важлива й у веденні війни: скільки потрібно і морально виправдано застосувати сил для того, щоб досягнути цілей і покарати зло. Всі ці принципи, що лягли в основу діяльності Організації Об'єднаних Націй і правил існування міжнародної системи від 1945 року, опинилися під загрозою через сьогоднішні конфлікти, зокрема в Україні та в секторі Гази. Той факт, що західні країни у війні проти тероризму вочевидь і самі раніше порушували ці критерії справедливої війни, применшує їхню моральну правомірність у намаганні притягнути ворогуючі сторони до відповідальності. А проте це хіба що критика західного лукавства, а не заперечення права іншої сторони на самозахист.

В історії існують й інші константи. Важать мотиви. Так само як і воля до боротьби. Маса (чи як фізична перевага, чи у формі впливу) залишається вирішальною в битві, так само як і логістична спроможність. Значним чинником можуть стати належно використані й підтримані технології. Взаємозв'язок цих аспектів є вирішальним у визначенні стримування – діяльності з уникнення конфліктів – і того, в який спосіб завершиться війна і чи настане мир.

Ми не єдині, хто шукає відповіді на нагальні проблеми, породжені конфліктом. Девід Петреус¹⁶ та Ендрю Робертс¹⁷ у своїй книжці «Конфлікт: еволюція ведення війни з 1945 року до України» (*Conflict: The Evolution of Warfare from 1945 to Ukraine*), опублікованій 2023 року, розкривають критичні помилки, зроблені лідерами в застосуванні новітніх систем озброєння, теорій і стратегій у сучасному протистоянні. Майк Мартін¹⁸ у своїй книжці «Як воювати» (*How to Fight War*, 2023) розглядає переважно ті самі причини, щоб зрозуміти, чому війни рідко розвиваються за планом – від занадто амбітних цілей до неврахування даних розвідки, особливостей місцевості чи можливостей ворога. Сер Лоуренс Фрідман¹⁹ у своїй книжці «Майбутнє війни» (*The Future of War*, 2017) показує, що війни не завжди є розумною відповіддю на політичний тиск, і розкриває помилкову віру в можливість коротких воєн і конфліктів за вибором. Джек Вотлінг²⁰ у книжці «Зброя майбутнього»

(*Arms of the Future*), виданій 2023 року, аналізує, які ризики та можливості створюють технології на полі битви, а також те, як треба розбудувати армію, щоби подолати ці ризики. Війна залишається рушієм технологічного розвитку і може виступити каталізатором соціальних змін. Соціолог Майка Манн²¹ у своїй праці «Про війни» (*On Wars*, 2023) досліджує роль і образи окремих осіб у виборі війни чи миру.

Наша книжка має доповнити цей список нових чудових праць, хоч і відрізняється від них трьома важливими аспектами. По-перше, ми зосереджуємо увагу на війнах, у яких мали безпосередній особистий досвід, включно з деякими війнами в Африці – на континенті, який почасти обминають у дослідженнях, хоча саме тут відбувається більшість конфліктів у світі. Виклад у книжці свідомо зроблено не з високих позицій, а радше серед бруду і пилу тих місць, де ведуться війни, у товаристві тих, хто воює. Ми не претендуємо і не прагнемо висвітлити всі сучасні конфлікти, а хочемо через особисте висувати певні уроки й поради, які інші зможуть засвоїти й завдяки яким зможуть, сподіваємося, діяти.

По-друге, ця книжка як про людську динаміку і тактичні дії, так і про необхідність у стратегії. Стислий і поетичний вислів адмірала Джекі Фішера «Простори мисли океанські; вогонь веди ж у полі зору!»²² увиразнює взаємозв'язок між стратегією і тактикою та вказує на необхідність великих концепцій, швидких рішень і локальних дій. Таким чином, в основу цієї книжки покладена тактична реальність у подорожі від війни до миру і, на жаль, доволі часто у зворотному напрямку.

Нарешті, ця книжка покликана спонукати до роздумів про рішення, надихаючись твердженням Айзенгавера: «Коли я стикаюся з проблемою, яку не можу розв'язати, то завжди її збільшую. Я ніколи не зможу її розв'язати, якщо намагатимуся її применшити, але якщо я її достатньо збільшу, то зможу розгледіти контури рішення». Вочевидь ідеться не про перебільшення проблеми, а надання – у цьому разі й шляхом конкретних досліджень – дедалі прискіпливішої уваги таким проблемам і їхнім рішенням.

Бенджамін Франклін нібито сказав: «Ніколи не було хорошої війни чи поганого миру». Але мир не завжди може запобігти війні, що часом веде до руйнівних наслідків. Стимування, визначене як «здатність радикально впливати на прийняття рішень противника через зміну оцін-